

GALAMB GYÖRGY

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 4. szám, 29–40.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.4.29-40

www.aetas.hu

A középkor használata a mai Magyarországon

ABSTRACT. *The Uses of the Middle Ages in Hungary.* The study gives a short overview of Hungarian medievalism, and the contemporary uses of the Middle Ages in Hungary, enumerating the actors of its usage: political narratives, movies, textbooks, reconstructions of monuments, and the amateurs in opposition to academic historiography. The internal fragmentation of the medievalist profession – which could be considered one of the actors – on the tendencies of deheroization and their criticism is also mentioned, as well as the field's effect on wider intellectual circles. The recent debates about the Battle of Mohács serve as good examples of the issues of this effect. The author believes that the attention of the curious public is focused on two key areas within the Middle Ages in Hungary: one is the origins of the Hungarian people, its early history, and the foundation of the Kingdom of Hungary; and the other is the collapse following the aforementioned battle.

Keywords: *medievalism, the uses of the Middle Ages in Hungary by politics, films, monuments, textbooks, medievalists and intellectuals, debates about the Battle of Mohács*

Előadásommal arra teszek kísérletet, hogy röviden vázoljam a középkorral kapcsolatos képzetek alakítóit, a középkor megjelenésének tereit a mai Magyarországon, és a magyar középkor egy-két fontos történeti csomópontjának értékelése kapcsán néhány megjegyzést tegyek a történelem szakma és a tágabb, értelmiséginek nevezhető csoportok kapcsolatáról. Szeretném hangsúlyozni, hogy a szóba kerülő jelenségek más korszakok esetén is megmutatkozhatnak, és előre is hadd szabadkozzam amiatt, hogy – részben a téma újszerű mivoltából fakadóan, részben azért, mert az *Aetas* jubileumi konferenciájának kötetlen légköre ezt talán megengedi – mondanivalóm alátámasztása nem lesz egyenletes, bizonyos állításaim intuíción vagy személyes, ezért szükségképpen korlátozott tapasztalaton alapulnak, ezért a szöveg elkerülhetetlenül szubjektív. Ugyanakkor, bár mondandóm egy adott hagyományhoz, adott történelmi korszakkal kapcsolatos viszonyulásokról szól, jubileumi konferenciánk témamegjelölésében szereplő „progresszió” és „értékközés” kérdéséhez csak lazán kapcsolódik.

A medievalizmus

Amiről beszélni szeretnék, nagyrészt voltaképpen a medievalizmus tárgykörébe tartozik. A fogalom mai használatában kettős értelmű: Jelentheti egyrészt a középkor bizonyos jellegzetességeinek elutasítását vagy eszményítését, középkori (vagy annak tartott) témák, személyek megjelenítését későbbi korok történeti gondolkodásában, művészetében és a populáris kultúrájában, Voltaire-től (Petrarcától? Vasaritól?) egészen a *Vikingek* című Netflix-sorozatig, másrészt pedig azt a tudományágot, amely mindezt tanulmányozza. Az utóbbi értelem-

ben vett medievalizmus Európában és Amerikában már új „tudományággá” nőtte ki magát.¹ 1979 óta jelenik meg a *Studies in Medievalism* című folyóirat a Boydell and Brewer rangos brit kiadó gondozásában, a *Middle Ages in the Modern World* elnevezésű konferenciasorozat ötödik konferenciáját pedig idén tartották Londonban.² Ezen irányzat egyik legfontosabb alapvetése Umberto Eco egy rövid, *A középkor újraálmódásának tízféle módja* című írása, amely 1985-ben látott napvilágot.³ Neves olasz kollégánk, Tommaso Di Carpegna Falconieri helyesen jegyzi meg, hogy a középkorászok a legalkalmasabbak arra, hogy a középkor mai értékeléseit vizsgálják, hiszen magát a korszakot ők ismerik a legjobban.⁴ Ezt a kiindulást igazolják például Vinni Lucherini írásai, aki a Nápolyba férjhez ment Árpád-házi Mária sírjának felhasználásáról vagy a két háború között megjelent *Corvina* című folyóirat kultúrdiplomáciai jelentőségéről írt érdekes tanulmányokat.⁵ Megkésve, de itthon is ébred a fogékonyság a téma iránt, ennek egyik jele például, hogy pár éve magyarul is megjelent a kora középkor híres kutatója, Patrick Geary *Nemzetek mítosza* című könyve, vagy említhetjük *A múlt, ahogy parancsolja. Politikai időutazás a középkorban: Magyar és orosz példák* címmel idén tavasszal Budapesten rendezett kiállítást, amely azt mutatta be, hogy napjainkban a magyar és az orosz vezetés hogyan használja a középkort politikai célokra.⁶

Természetes, hogy a szélesebb közvélemény különféle körei számára a történeti múlthoz való viszonyulás érzelmek kérdése, ami szorosan kapcsolódik az identitástudathoz. Úgy vélem, ebből a szempontból a középkorhoz való viszony különleges szerepet tölt be itthon és Európában egyaránt (és bizonyos mértékben akár az Egyesült Államokban is). Róma és a görögök története ugyanis kevésbé ad lehetőséget az érzelmi azonosulásra, ezzel szemben a romantika gondolkodóinak és irodalmárainak történelemszemlélete megadta a kezdő és erőteljes impulzust a középkor elmélyültebb vizsgálatához, melynek velejárója a középkor „rehabilitálása”, a hagyományos, „organikus” közösségek és a nemzet középpontba állítása volt. Ennek egyik legfontosabb következménye az, hogy a 19–20. századi nacionalista történetírás a modern nemzetekre a népvándorláskori és középkori közösségek egyenes folytatásaként tekintett.⁷ Az identitáspolitikák elmúlt évtizedekben tapasztalható újraerősödése a kontinuitás eme felfogását tovább táplálta, ami számos esetben összekapcsolódott az irracionális, a tudományellenesség terjedésével, a konteókra való fogékonysággal és az ezotériával.

A mai magyar közvélemény medievalizmusa – ha úgy tetszik: középkorképe – természetesen sokszínű, de vannak markáns jellegzetességei, melyek a többi háttérbe szorítják. Távolabbról, összegző perspektívából nézve a hazai medievalizmus – és úgy tűnik, az Elbától keletre eső területek medievalizmusa – bizonyos mértékig eltérő jellegzetességeket mutat,

¹ A fogalmi kétértelműség kiküszöbölésére alkalmasnak tűnhet ugyan a német szakirodalomban használatos *Mittelalter-Rezeption*, ám ez inkább egyfajta, inkább tudatos és intellektuális befogadásra és értékelésre utal, és kevésbé a középkor szélesebb körökben történő „használatára”.

² A medievalizmus lényegéről első benyomást ad: Bartlett: *Körkép a középkorról*, 8–28. További tájékozódásra: Matthews: *Medievalism*, i. m.; D’Arcens (ed.): *The Cambridge Companion to Medievalism*, i. m.; Kühnel J. et alii (Hrsg.): *Mittelalter-Rezeption*, i. m.

³ Eco: *Dieci modi di sognare il medioevo*, i. m. [A tanulmány sajnos magyarul nem jelent meg.]

⁴ Lásd: Di Carpegna Falconieri: *Medioevo militante*, 16–18.

⁵ Lucherini: *Arte medievale e diplomazia culturale italo-ungherese nel Ventennio fascista*, i. m.; uő: *La rivista Corvina*, i. m.

⁶ Geary: *A nemzetek mítosza*, i. m. A kiállítás adatai pontosabban: Centrális Galéria, 2025. április 16. – május 25. Kurátorok: Klaniczay Gábor és G. Tóth Péter.

⁷ Mindezt mások mellett kétségbe vonta: Geary: *A nemzetek mítosza*, 9–50., ahogyan Szűcs Jenő sem látott folytonosságot, legalábbis a nyugat-európai népek esetében, melyek egysége és csoporttudata lassan alakult ki, és amelyekhez képest a közép- és észak-európai „népek nyelvi-etnikai jellege kevésbé módosult”. Szűcs: „*Gentilizmus*”, 14–15. s. köv.

mint a nyugati társadalmak középkorképe. Az egyik fontos különbség az, hogy a nyugati (angolszász, hispániai, itáliai, francia, skandináv, német) etnogenezisek viszonylag jól nyomon követhetők a forrásokban, ezért e népek eredete nem kelt éles vitákat (a franciák például – már ha a 7. században beszélhetünk franciákról egyáltalán – Fredegár óta képtelenek egy rendes őshazaelmélettel előállni).⁸ Emellett középkori történetüket sem valamiféle, Mohács-hoz hasonló összeomlás zárja, hanem többnyire – bár időnként válságokkal terhelt – fejlődés követi.⁹ A mi régióinkban azonban a nemzetté válás hosszú, interetnikus konfliktusokkal terhelt folyamata, a kihívások, melyekkel a birodalmi keretekbe zárt öntudatosodó nemzetek kultúrájuk kibontakoztatására és megőrzésére törekedve szembetalálták magukat, majd a birodalmakból való, a 20. század elején bekövetkezett kiszakadást követően jelentkező legitímációs igények fogékonyabbá tették a régió népeinek elitjét a dicső vagy annak láttatni szándékozott kezdetek iránt, és fokozott politikai jelentőséget adtak azoknak. (Az eredeteket illetően ugyanakkor megjegyzem, hogy a szláv népek születése, nyelvük kialakulása sem kelt éles vitákat, leszámítva persze a kijevi Rusz születésével kapcsolatos ellentétes nézeteket.¹⁰ Nem térnek ki e helyütt a jóval összetettebb román esetre.)

A magyar közvéleményt viszont megosztják azok a vérré menő viták, amelyek a hunoktól való (vagy velük közös) leszármazással, a vándorlás- és őshazaelméletekkel, ezekkel összefüggésben nyelvünk eredetével kapcsolatosak. Az archeogenetika termékenynek ígérkező eredményeit is többen próbálják az úgynevezett „alternatív” elméletek szolgálatába állítani. Ezek a témák értékes tereppé teszik a középkort a nacionalista szemlélet számára. Emellett a magyar középkor az önálló, az egész Kárpát-medencét magában foglaló, sőt nagyhatalommá váló magyar állam, az erőskezü vezetés, a szent királyság mitizált mintaképeivel is szolgál.¹¹ Az utóbbival kapcsolatban látnunk kell, hogy nem csupán az ország lakosságának keresztény mivoltáról és az ebből is fakadó identitásáról van szó, hanem arra mintegy „rárakódva” a királyság szakrális jellegéről is, ami a szent uralkodók ma is eleven kultuszában és a Szent Korona szinte vallásos tiszteletében nyilvánul meg. Ehhez képest az újkor magyar története, benne a reformkorral, a ’48–49-es hagyománnyal, a kiegyezéssel és a dualizmus korával túl világias és liberális, túl modernista és nemzetközi (bár mindig jelentkeztek, különösen a rendszerváltozás időszakában a Monarchiával kapcsolatos nosztalgia), így hát, bár ezeknek is többé-kevésbé pozitív az emlékezete, a nacionalista történelmi tudat számára ez a korszak kevésbé vonzó terepet jelent.

Kik használják a középkort?

A továbbiakban egyfajta tipológiát szeretnék vázolni, melynek rendező elve eltér attól, amit Eco nevezetes rövid esszéjében olvashatunk, amelyben a középkor recepciójának egyes típusai vagy tematikusak (például „barbár”, „romantikus” vagy „végítéletvívó”), vagy szimbolikusan az olasz kultúra és tudomány történetében nevezetes személyekhez vagy művekhez

⁸ *Chronicarum Fredegarii libri IV.*, 46.; *Liber historiae Francorum*, 241–243.

⁹ Persze megjegyzendő, hogy az angol–francia változattól eltér a német–olasz, sőt e kettő között is számottevő különbséget láthatunk, amelyet részben a római, illetve a germán, részben a katolikus, illetve a protestáns hagyományhoz való eltérő viszony határoz meg.

¹⁰ A szláv etnogenezisre: Curta: *The Making of the Slavs*, i. m. Róla részletes recenzió: Csiki: *Kitalált szlávok?*, i. m. A lengyelekről: Davies: *Lengyelország története*, 53–61. A normann-antinormann vita történetére: Mordovin: *A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig*, i. m.

¹¹ „A magyar nagyhatalom” Hóman Bálint kifejezése a Hóman–Szekfü-féle Magyar történet II. kötetében, ami az Anjou-korról szóló fejezet címében is szerepel (II. könyv, II. rész), és ami véleményem szerint generációk gondolkodását hatotta át.

kapcsolódnak (például Muratori-féle, Carducci-féle).¹² Az egyszerűség kedvéért a középkor-képek legnagyobb hatásának tartott alakítóit, közvetítőit, „aktorait” veszem sorra, azzal, hogy a felsorolás nyilván bővíthető, a benne felvillantott példák gyarapíthatók.

A kulturális „termelés”: történelmi regények, rockoperák, filmek

A magyar középkorral kapcsolatos filmek közül legújabbán a *Hunyadi* keltett nagy visszhangot, azonban a korábbi alkotások közül az általuk kiváltott, nyilvánvalóan politikailag is motivált viták miatt (és nem művészi minőségüknek köszönhetően) nézetem szerint a legfontosabb a *Honfoglalás*, a *Sacra corona* és az *Aranybulla* volt.¹³ Ezen alkotásokat eltérő mértékben ugyan, de a felvonultatott jellemek sematizmusa, a túltengő pátozsz jellemzi, kilóg mögülük a politikai indoktrináció patás lába. Az *Aranybullán* az sem segít, sőt szétesőbbé teszi, hogy a rettenet dokumentarista részekkel párosul, amelyekben kitűnő történészek mondanak okos dolgokat. (Megjegyzem, az *István a király* rockoperának is láthatjuk ma célzatos *remake*-jeit, ám az abban különbözik az előző művektől, hogy egy ténylegesen jelentkező történelmi válaszút emberi résztvevőit, átélhető konfliktusait jeleníti meg – nem mellesleg: jó zenével.)

Rátérve a *Hunyadira*, nyomban jegyezzük meg, hogy a film alapjául Bán Mór Hunyadi-akról szóló regénysorozata szolgált, melynek sikere jelzi, hogy a történelmi regény műfaját sem „temette el” a mai olvasóközönség. Ugyanakkor ez a sorozat nem (sem) a műfaj korona-ékszere, hiszen irodalmi kvalitásai hagytnak kívánnivalót maguk után. A filmsorozat, melynek technikai kivitelezése, látványvilága egészen professzionális, nagyban épít a *fantasy*-filmek bevált eszközeire, és eleve a *stream*-csatornák igényeire szabták. Nem térnék ki itt a két főszereplő kétséges színészi kvalitásaira, beszédtechnikai fogyatékoságaira és általában a szöveg silány minőségére, viszont azt el kell ismerni, hogy direkt sulykolt mondanivaló nem vonul végig az alkotáson. Ezzel együtt az említett filmek sematizmusa itt is érezhető, és különféle áthallások is megjelennek, így a Nándorfehérvár ostromát megelőzően a következő párbeszédet látjuk-halljuk:

Mihó: Hoztál felmentő sereget, Jankó?... Hát a király? Frigyes? A pápa? A németek? Itália? Valaki?

Hunyadi: Egyedül vagyunk, Mihály.

Mihó: Csak a szokásos. Legalább nem kell itt kerülgetni senkit.”

Ebben a kis kiragadott miniatúrben – túl a Nyugattal kapcsolatos, a mai magyar politikát is rezonáló szkepszisen – szó szerint az „egyedül vagyunk” gondolata és lelkiállapota köszön vissza.¹⁴ Hasonló célzatosságot láthatunk abban, hogy a jó Hunyadinak a török mellett majdnem annyira ártalmas ellenségei a gonosz genovaiak, és persze Cillei meg a Habsburgok – vagy épp szárnalmasak, lásd Albert király teljesen valószerűtlen alakját. Hunyadi bemutatása szintén teljesen egyoldalú: jól kardozik, szépen néz feleségére és vehemensen ordítzik a királyi tanácsban, de – adódik a kérdés – hogyan tudott így, minden ravaszság, politikai érzék és kompromisszumkészség híján politikai pártot szervezni, az ország leghatalmasabb birto-

¹² Eco: *Dieci modi*, 194–197.

¹³ Filmek adatai: *Honfoglalás* (1996, rendezte: Koltay Gábor); *Sacra corona* (2001, rendezte Koltay Gábor). Az *Aranybulla* (2002, rendezte: Kriskó László) kissé eltér az előzőektől, hiszen televíziós sorozat volt, és a műfaja dokudráma.

¹⁴ *Egyedül vagyunk* a címe Surányi Miklós 1936-ban megjelent Széchenyi-életrajzának. A szerző Széchenyi István kései, Döblingben keletkezett kézírataiból merített. A gondolat megváltozott tartalmat kapott az 1938 és 1944 között megjelenő népi-jobboldali folyóirat címválasztásával.

kosává és kormányzójává válni? A személyiség egyoldalúsága egy eddig is létező mítoszt táplál – a Netflixre szabva.

Politika és média: a szent jobboldal

A történelemszemléletet és azon belül a középkorképet e két, nyilvánvalóan több módon is összekapcsolódó szereplő: politika és média erőteljesen befolyásolja.¹⁵ Az ünnepi beszédekben és a vezércikkekben gyakoriak a középkorra tett közhelyes és sokat súlykolt utalások, ami persze valamelyest érthető, hiszen egy szónoktól vagy vezércikkírótól nem várhatjuk el a történelmi ismeretek árnyalását.

A középkorral kapcsolatos emlékezet politikai formálására messze a legfontosabb alkalom augusztus 20-a, amikor az állam az ő megalapítását ünnepli. Ki ne ismerné az untig ismételtetett lözungokat: „az egy nyelvű ország gyenge és esendő”, „Mária országa”, „csatlakozás a nyugati kereszténységhez”? Az ünnep szerves része a Szent Jobb-körmenet, amely igen alkalmas a katolikus egyház és a politikai vezetés – *mutatis mutandis*, a trón és az oltár – együttműködésének megjelenítésére.¹⁶ Nem térnék ki most a Szent Korona egyéb „használataira”, de megemlítem, hogy az Országházba való átköltöztetése kiemelte azt pusztán múzeumi tárgy minőségéből, és a törvényhozás – szintén historizáló – épületében új jelentőségre tett szert. Idekívánkozik a 2001-ben lezajlott, emlékezetes „koronaúsztatás” (pontosabban a másolat úsztatása), amely látványosan megmutatta az akkor még friss jobboldali hatalom (azóta nagyrészt meg is valósított) célját, ami az volt, hogy uralja a nemzeti emlékezetet. Viszonylag új *brandet* jelentenek az augusztus 20-i Andrassy úti üres giccsparádék, melyek díszletelemeiben jól megfér például a diszkógömből figyelő turulmadár Szent István keresztjével. Új fejlemény a főispáni tisztség intézményesítése és a vármegye elnevezés leporolása, amely a jelenlegi kormányzatot az ezeréves magyar államiság hiteles folytatójaként tünteti fel.

A zsurnalisztika területén politikai hovatarozástól függően egyfajta kettősséget tapasztalhatunk. Egyrészt a jobboldali médiatérben jellemző a középkor alakjainak heroizálása, intézményeinek (állam, egyház) idealizálása. Ebben a körben rendkívüli fogékonyság mutatkozik a magyar nyelv finnugor eredetének tagadására, a különféle őshazaelméletekre, az Attila-kultuszra és arra, hogy az archeogenetikai kutatások eredményeit a „hagyományos”, „akadémiai” felfogással szemben álló koncepciók alátámasztására használják fel.¹⁷ Másrészt viszont, elsősorban, de nem kizárólag az úgynevezett „balliberális” újságokban és weboldalakon makacsul tartja magát a „*dark ages*” (amúgy Petrarcatól származó,¹⁸ a felvilágosodás idején kiteljesedett, de a marxista eszkatológiába is illeszkedő) képze, amelyből fakadóan az elmaradottság, a káosz, a műveletlenség, a szolgálalkúság, az uram-bátyám viszonyok könnyen megkapják a „középkori”, a „feudális” jelzőket.¹⁹

¹⁵ Elvileg, mint potenciális vizsgálati terület ide tartozik az internet világa a politikai hirdetésekkel, mémekkel, blogokkal, podcastokkal, kommentszekciókkal egyetemben.

¹⁶ Klimó: *A nemzet Szent Jobbja*, i. m.

¹⁷ www.vadhajtasok.hu/2022/08/19/unnepelyesen-felavattak-attila-hun-kiraly-szobrat-opusztaszeren (Letöltés: 2025. október 20.)

¹⁸ Az olasz költő saját, *De viris illustribus* című munkájára utalva egyik levelében (*Epistolae familiares*, XX. 8.) azt írja, hogy nem vesztegeti idejét arra, hogy a korábban élt kevés kiváló személyiség kedvéért „tollával áthatoljon az oly nagy sötétségen” (*tantasque per tenebras stilum ferre*). Erre lásd: Mommsen: *Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'*, i. m.

¹⁹ Egy-két példa erre: Lévai Katalin: „És igen, létezik a feudális elittel szemben egy aktív, érdeklődő és öntudatos Magyarország, ezek is mi vagyunk.” *Sokkhatás*. Népszava, 2025. augusztus 24.; Csatári Dóra Flóra: *Középkori állapotok uralkodnak Mariupolban*. Telex, 2022. március 11.

Műemlékek, turizmus, várjátékok

Középkori műemlékeink gondozása, restaurálása, turisztikai célú bemutatása, az ehhez kapcsolódó marketing-események, mint elsősorban a várjátékok, olyan területek, már csak a finanszírozás, illetve a helyi vezetők értékvilága és a velük szemben támasztott elvárások miatt is, melyekre szintén hat a politikai befolyásolás. Előrebocsátom: nem vagyok sem művészettörténész, sem jártas a műemlékvédelmi szakmában, de talán a nem teljes körű tájékozódás alapján is mondhatom, hogy középkori váraink helyreállítása több mint ellentmondásos. A tömegturizmus napjaink természetes jelensége, ahogyan a műemlékek bemutatása is, és senki nem vitatja, hogy élteti a közösségi emlékezetet és didaktikus szempontból is kívánatos. Az át nem gondolt restaurálások viszont igénytelen *Disneyland*eket hozhatnak létre. Füzérben a sosemvoltat állították helyre, a belső tereket kétes minőséggel, közhelyesen rendezték be.²⁰ Úgy tűnik, ez a sors vár Diósgyőrrre is, ráadásul monstruózus, bunker-jellegű megvalósítással.²¹ A visegrádi királyi palota építészeti helyreállítása hiteles és színvonalas ugyan, de a belső kiállítóhelyiségekben megtekinthető másolatok (edények, bútorok, egyéb berendezési tárgyak) kivitelezése csalódást keltő, bemutatásuk érdektelen, a kiállításból hiányzik az interaktivitás, ami viszont szépen megvalósult Sümegen. Nagyvázsöny belső udvara frapánsnak is mondható, de kívülről nézve olyan, mintha nagy fehér konténerekkel pótolták volna a falakat.²² Ugyanakkor Sümeg példája, ahol még az új épületszárnyat sem tartom zavarónak, megmutatja, hogy lehetséges várakat szépen restaurálni és bennük korszerű, szemléletes, interaktív kiállítást létrehozni. A jáki templom restaurálása szintén jó példával szolgál: a munkákat alapos régészeti feltárás kísérte, a freskókat nem restaurálták túl, a kapuzat kíméltre szoruló eredeti szobrai külön kiállítóteremben helyezték el, melynek épülete (egyben fogadóegység) diszkréten húzódik meg a templom környezetében.²³ Mindenesetre, túl az egyedi példák esetlegességén, a legalábbis egyik meghatározó körülményre a Kinizsi-vár felújításáról nyilatkozó Csikós Gábor muzeológus hívta fel a figyelmet: „A vár felújítási programba kerülő műemlékeket kivesszük a helyi múzeumok kezeléséből, és a koordinálás átkerül az állami Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft.-hez. Itt a programban részt vevő váraktól elvárják, hogy nyereségesek, vagy legalább önfenntartók legyenek, azaz minél több látogatót vonzzanak. Az elkészült épületek már nem is elsősorban múzeumok, hanem kibérelhető esküvői, forgatási, konferencia-rendezvényhelyszínek.” Ehhez, egyebek mellett, hozzátett egy ismert, szomorú körülményt: „...ez a fiaskó nem történt volna meg, ha az elmúlt években nem verik szét az országos műemlékvédelem szervezetét, amelyben építészek, történészek, művészettörténészek dolgoztak együtt.”²⁴

Közzoktatás: pár szó A Tankönyv középkori fejezeteiről

A középkorral kapcsolatos ismeretek iskolai átadására is hatnak a kormányzat elvárásai, amelyek a megkötésekkel teli NAT bevezetésével és az alternatív tankönyvek kiiktatásával fokozottan érvényesülnek. Ennek hátterét érzékletesen fogalmazta meg Gyáni Gábor: „Az

²⁰ Füzér: www.muemlekem.hu/magazin/icomos_dijak_citromdijak_2017 (Letöltés: 2025. október 20.)

²¹ A restaurálás alapos elemzését Buzás Gergely adta: archeologia.hu/diosgyor-egy-muemleki-amokfutas-vege (Letöltés: 2025. október 20.)

²² www.valaszonline.hu/2022/07/20/nagyvazsöny-nemzeti-varprogram-rekonstrukcio-kritika/; (Letöltés: 2025. október 20.)

²³ Pleskovics: *A jáki Szent György-templom felújítása*, i. m. www.octogon.hu/epiteszet/szinre-lepes/, (Letöltés: 2025. október 20.)

²⁴ telex.hu/belfold/2022/05/05/nagyvazsönyi-var-egy-rosszul-sikerult-muemlek-rekonstrukcio (Letöltés: 2025. október 20.)

állami történelempolitika mindenhatóságának fontos biztosítéka az iskolai (történelem)tanítás, amely szoros állami irányítás alatt áll vagy lassanként ilyen helyzetbe kerül; a történelem mint iskolai tantárgy ugyanis maradéktalanul az állami emlékezetpolitika célkitűzéseit szolgálja.”²⁵

Az új tankönyveket sok kritika érte, e helyütt nem bocsátkoznék részletes elemzésbe, csupán egy-két, a középkort érintő észrevételt teszek. A 2020-as NAT előírásainak megfelelő 9. osztályos tankönyv²⁶ középkorral foglalkozó fejezetének kezdő olvasmányából hiányoznak a bevezető szavak, melyek Európa meghatározó ezer évét mint önálló történeti korszakot méltatnák; e helyett a tankönyv „fejest ugrik” a három rend elméletébe és a parasztság helyzetébe. Elég nagy itt a kronológiai – és logikai – zavar, hiszen az előző fejezetben már szó esett a frankokról és Bizáncról, amúgy egy olvasmányba zsúfolva a hun birodalommal és Róma bukásával. A bukás belső okairól viszont szó sem esik (legfeljebb az azt „elsöprő” népvándorlásról, és az azt „beteljesítő” germánokról), annál bőbeszédűbb a szöveg a hunokkal kapcsolatban. A tankönyv szerzője azután, a korai magyar történelemről szólva egyrészt, bár kimondottan nem hozza szóba a magyarság hun eredetét, de tovább sulykolja a hunokhoz kapcsolható eredetmondákat, továbbá a szakmai konszenzus látszatát keltve beszél „államról”, „sztyeppei államról” a korabeli hatalmi struktúrákkal kapcsolatban,²⁷ holott az állam kora középkori megléte/mibenléte mai is élénken vitatott kérdés a történeti irodalomban.²⁸

Amatőrök kis(?) körei

A magyar medievizmus állandósult, színes elemét jelentik az amatőrök különböző körei. Ezek között lelkes és témájukat, valamint a kurrens kutatásokat jól ismerő hagyományőrök, helytörténészek is megtalálhatók, de e helyütt nem velük foglalkozom, hanem azokkal, akik élesen szemben állnak az „akadémiai” történetírással. Az utóbbi időben ezek hangját erősítették fel szívsebészek, onkológusok, de házelnökök is rokonszenveznek velük, amennyiben felbukkannak a Kurultájon. Mindazonáltal ezek a körök sem egységesek, hiszen az őstörténeti lázalmok (mint ősvallás, sumer-rokonság, Krisztus mint párthus-magyar herceg) kergetői vagy épp a *Kitalált középkor* úgy tűnik, rövid életű konteójának hívei megkülönböztethetők azoktól, akik a hun–avar–magyar kontinuitást hirdetik, a finnugor elmélet kezdeteinél magyarellenes Habsburg–ármányt látnak (mintha *nyelvészeti* érv lenne, hogy Hunfalvy Jánost a „nemzetietlenítés” szándékával a bécsi udvar bírta volna meg a finnugor rokonság elméletének támogatásával), és a legnagyobb ellenszenvvel viseltetnek az úgynevezett „akadémiai” történetírással szemben.²⁹ Az egyik kedvenc vádjuk szerint a korabeli „Európai Unió” fölött aratott győzelemként értelmezett pozsonyi csatát is elhallgatták a „hivatalos” történészek, holott azt például már a ’80-as években kellőképpen értékelte a korszak két vezető (és egymással gyakran polemizáló) történésze, Györffy György és Kristó Gyula is.³⁰

²⁵ Gyáni: *A történelem mint emlék(mű)*, 21.

²⁶ Borhegyi–Szabados (tananyagfejlesztők): *Történelem tankönyv 9. i. m.*

²⁷ Borhegyi–Szabados (tananyagfejlesztők): *Történelem tankönyv 9.*, 62–70., 78–80., 118., 123. E rész szerzőjének az utóbbi kérdéssel kapcsolatos álláspontja: Szabados: *Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról*, i. m.

²⁸ Az ezzel kapcsolatos nézetek sokszínűségét az alábbi kötet is tükrözi: Pohl–Wieser (Hrsg.): *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven*, i. m. Az egyes tanulmányok a kiadó honlapjáról szabadon letölthetők.

²⁹ Az amatőr körök jelentős részében dívó témákat és motívumokat újabban szépen sorra veszi: Szendrei: *Baráti tanácsok amatőr őstörténészeknek*, i. m.

³⁰ Györffy: *A kalandozások kora, 659–660.*; Kristó: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 236–238.

A Magyarorsággal kapcsolatos Intézet létrejöttével intézményes háttérrel is kaptak, igaz, hogy ez az intézmény orientációja már megért egy-két fordulatot, és ennek következtében az is változó, hogy a hozzá kapcsolódó kutatók mennyire képviselnek magas szakmai színvonalat – sokan közülük igen. Mindazonáltal a türk külpolitikai orientáció igazolásaként politikusok az amatőr körökben tenyésző nézetekre utalnak, mint tette azt a magyar miniszterelnök, kijelentve, hogy a magyar „egyedülálló és különös nyelv, amely a türk nyelvekkel áll rokonságban”, mi több: „Mi tehát egy Nyugaton élő keresztény nép vagyunk, amely a hun-türk eredet alapján áll, a magyarok magukat Attila késői leszármazottjaként tartják számon.”³¹

A céh

E hevenyészett leltár záruljon a szakmával, mégpedig azért, mert az szintén a medievalizmus része, s azért is, mert különféle szegmentumai eltérő viszonyban állnak az érdeklődő közvélemény különféle csoportjaival. Nem térnék ki arra, hogy az elmúlt másfél évtizedben fölülről kezdeményezett, kultúrharcos szándékoktól is vezérelt intézményi változtatások (akár az egyetemek esetében, akár a közgyűjteményi vagy kutatóintézeti hálózatban) és az anyagi megbecsülés hiánya hogyan hatottak, mert ezek a kérdések nem a medievalizmus körébe tartoznak. Egy biztos: a politikai vezetés különbséget tett és tesz történész és történész, medievalista és medievalista között.

Az viszont már témánkba tartozik, hogy a medievalista (és persze a más korszakokat kutató) szakma nagy mértékben tagolt. E tagoltság meghatározó elemei egyebek mellett a családi és kulturális szocializáció, a középiskolai és egyetemi tanulmányok, a különféle „iskolák”, mesterek hatása, az intézményi háttér és a belföldi-külföldi kapcsolatok. Úgy látom, mindezek eltérései három fő orientációt eredményeznek, melyek – hangsúlyozom – „ideáltípusok”, tehát egyrészt nem jelentik az egyes kutatói egyéniségek vagy műveik mechanikus címkézését: akár ők maguk, akár konkrét műveik az alábbi három típusból egyszerre kettő ismérveit is mutathatják. Másrészt nem jelentenek minőséget: mind a három perspektíva és szemléletmód eredményezhet szakmailag nívós munkákat.

Az első a nacionalizmus (hangsúlyozom, hogy a fogalmat értékítéletektől mentesen használom), amely a vizsgálódások középpontjába a nemzetet emeli, a nemzeti azonosságtudat szempontjából fontosnak tartott témákat és megközelítéseket preferál (államiság, a magyarság szerepének hangsúlyozása, a kereszténység intézményes szerepe, a hun-magyar közös eredet, a hadtörténet és azon belül a hadviselés magyaros, illetve keleties elemei), az értékelésekben az érzelmekre is kíván hatni, kiemeli az egyének szerepét. Van kapcsolata az amatőrök szélesebb köreivel, könnyen hat a közönség jelentős részére, ugyanakkor bőkezű politikai támogatásban részesül pénzügyi tekintetben és intézmények létrehozása révén.

A másodikat jobb híján tradicionalizmusnak nevezném, melynek középpontjában a rekonstrukció áll, mégpedig kétféle értelemben. Az egyik a forráskiadás, az okmánytárak kiadása a forráskritika és szövegkiadás kiforrott eszközeit alkalmazva, a másik az alapkutatók folytatása, elsősorban a politikatörténet, az archontológia, kapcsolat- és diplomáciatörténet, gazdaság- és birtoktörténet, intézmény- és jogtörténet és az egyháztörténet terén. Mindez nem feltétlenül jelent pozitívizmust (sőt, olykor mikrotörténeti megközelítéssel járhat), és összességében nagyon fontos, mert negyven év lemaradását próbálja behozni és a további kutatásokat megalapozni.

³¹ Orbán Viktor beszéde a Türk Nyelvű Államok Együttműködési Tanácsának VI. csúcstalálkozóján, Csolpon-Áta (Kirgizisztán), 2018. szeptember 3., 2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-turk-nyelvu-allamok-egyuttmukodesi-tanacsanak-vi-csucstalalkozojan. (Letöltés: 2025. október 20.)

A harmadik, megint csak rögtönzött elnevezéssel élve, a progresszivitás, amely elsősorban új kutatási módszerek alkalmazásában, a társtudományok, elsősorban a kulturális antropológia, a művészettörténet, a vallástörténet, a tér és ember kapcsolatának tanulmányozása iránti nyitottságban, a társadalmi mikrokörnyezetek, a mentalitás és a vallásosság vizsgálatában jelenik meg. Élénkebb részvételt jelenthet a nemzetközi kezdeményezésekben (ami egyébként a tradicionalizmus esetében is egyre jellemzőbb), ugyanakkor kisebb hatást gyakorol a szélesebb közönségre.

Ez a három orientáció között kialakult egyfajta *modus vivendi* (a reklám helyeként úgy vélem, hogy az *Aetas*ban is egyensúly érvényesül e téren), de időnként kitapintható az ellenszenv és kölcsönös lekicsinylés a (poszt)modernnek tartott és a hagyományosabb irányzatok között.³² Megmutatkoznak mélyebb árkok is. A közelmúltban például Berend Nóra Szent Istvánról szóló könyvének deheroizáló és helyenként hiperkritikus éle (Koppány létének, a Szent Jobb hitelességének stb. kétségbe vonása) több kollégát heves vitára késztetett, sőt a szélesebb nyilvánosságban is indulatokat keltett.³³

A szakma és az értelmiség

A szakma, a „céh” kisugárzása, annak sikere nagy mértékben függ a befogadó közegtől. Láthattuk, hogy a szakmainak nevezhető, de nacionalista szemléletet több szál fűzi a korai történet, a középkor iránt érdeklődők „akadémiaellenes” részéhez. De mi a helyzet a közvélemény, az értelmiség más részével? Kiindulásként érdemes megjegyezni, hogy az, amit értelmiségnek nevezhetünk, megváltozott: ez már nem a múlt század hatvanas-kilencvenes éveinek (és hát persze korábbi) hagyományos *Beamer* és/vagy humán értelmisége, melynek jelentős része akár „progresszív”-ként is jellemezhető, hanem heterogénebb, egzisztenciális függését tekintve változatosabb és tagoltabb (például az állami alkalmazottakat éppen úgy felöleli, mint a vállalati-pénzügyi szféra menedzsereit és vállalkozók műveltnek nevezhető szegmentumát), és másként fogyaszt más kultúrát. Továbbá: a 20. században megszokotthoz képest leértékelődött azon szerepe, hogy kulturális javakat más, iskolázatlanabb csoportok számára közvetítsen, követendő mintákkal szolgáljon.

Megállapítható, hogy ebben a körben is érzékelhető a középkor iránti érdeklődés, ami azonban szerteágazó. Sokan nyitottak a szakmaiatlan, „alternatív” nézetek iránt, míg más körökben a komoly kutatások által alátámasztott népszerű ismeretterjesztés a meghatározó. E téren fontos tájékozási pontot jelent például a *Rubicon, a Múlt-kor, a Határtalan régészet* című folyóirat vagy a *tenyleg.com* elnevezésű internetes portál. A szintézisekre fogékony

³² Nem középkorkutatótól származó, ugyanakkor meglepő a kitűnő tudós, Hermann Róbert (mondjuk úgy, kissé általánosító) értékelése: „A hadtörténetírásra ma már nem az ideológiai előírások [...] jelentenek veszélyt, hanem az „újbeszéd”, amely a posztmodern történetírás különböző irányzatainak köszönhetően az idegen szavakból konstruált áterminológiai katyvaszba fullasztja a történetírást. Ennek képviselői az esemény-történetírást korszerűtlennek, divatjamúltnak minősítik, eszköztárát lesajnálják, s a hadtörténelemmel, de általában bármifajta eseménytörténettel foglalkozó történésszen a mikrotörténeti, gendertörténeti, metatörténeti stb. szempontok érvényesítését kéri számon.” Hermann: *Bevezető*, 6–7.

³³ A könyv: Berend: *Stephen I, the First Christian King of Hungary*, i. m.; ismertetés a vitáról: Rudolf Veronika: *Szent István demitizálása – Beszámoló Berend Nóra előadásáról*: ujkor.hu/content/szent-istvan-demitizalasa-beszamolo-berend-nora-eloadasarol (Letöltés: 2025. október 20.); Borbás Barna cikke, amire Berend Nóra válaszolt: www.valaszonline.hu/2024/10/11/berend-nora-szent-istvan-stephen-i-konyv-kritika/ (Letöltés: 2025. október 20.) Legutóbb született recenzió a könyvről: Veszprémy: *A Szent István-örökség kritikus szemmel*, i. m.

közvélemény számára nagyon hasznosak lehetnek a *Magyarok Európában*³⁴ vagy éppen a *Magyar századok*³⁵ című sorozatok középkori (és nem csak középkori) vonatkozású kötetei is, ugyanakkor medievista és egyéb korokkal foglalkozó elődeinkhez képest gyéribb a termés a laikusokra is nagy hatást gyakorló publicisztikai tevékenység, a történeti esszé terén.³⁶

A szakma és a szélesebb értelmiség közötti ellentmondásos viszony egyik tüneteként fogható fel Bokros Lajosnak az *ÉS*-ben a közelmúltban közzétett cikke és az annak nyomán támadt éles pengeváltás. Írásában a volt pénzügyminiszter Szapolyai Jánost és a korabeli „uralkodó osztály” „széthúzását” teszi felelőssé a mohácsi tragédiáért. Az egyetemi referátumok szintjén álló szövegből kiviláglik a tájékozatlanok magabiztossága: a szerző a nyolcvanas évek (egyébként nívós) ismeretterjesztő irodalmára építette mondanivalóját, mintha csak egy történész nem venne tudomást arról, hogy Paul Samuelson után is írtak közgazdasági tankönyveket.³⁷ Cikkére hat történész kolléga reagált, szóvá téve Bokros járatlanságát és egyoldalúságait, írásának tendenciózus voltát, egyben önérzetesen számon kérve rajta a szakma nagyobb megbecsülését.³⁸ Leereszkedő hangú viszontválaszában a szakmaiságra egyebekben oly kényes közgazdász nagyképpően újabb szakirodalmat ajánlott (amúgy nem annyira újat) a történészeknek, és marxista determinizmussal vádolta meg őket, mellyel szemben a történelmi szereplők egyéni felelősségvállalásának hatását emelte ki.³⁹ A kollégáknak sajnos az *ÉS* újabb viszontválaszra már nem adott lehetőséget. Bokros a német parasztháborúról is közölt írást, gyakori utalásokkal a Dózsa-féle fölkelésre, és ismert liberálisizmusának megfelelően azt mint az egyéni méltóság megszületését ünnepli.⁴⁰ Nézőpont kérdése: szerintem e méltóság első ízben, ha hihetünk Homérosznak, a fia holttestének kiadásáért életét kockáztató Priamosz trójai király személyében mutatkozik meg.

Ennek a vitának részben leágazása az a polémia, ami a *valaszonline*-on bontakozott ki⁴¹ Varga Szabolcsnak a mohácsi csata kapcsán kifejtett, kritikusi szerint determinista nézetei, továbbá – és ez már nem érinti a középkort – a 16–18. századi Habsburg uralmat pozitívan beállító felfogása kapcsán. A résztvevők közül Lányi András nem szakmabeli (Kövecses Szabolcs és Papp István igen), ám e kérdések további vitát érdemelnének. Mind a két polémia során egy nem mellékes történetfilozófiai kérdés is felvetődött: Hol húzódik a determináló történeti tényezők (Fernand Braudellal szólva: az inerciák) és az egyén cselekvés lehetőségeinek határa?

³⁴ Mint ismert, a sorozat négy tervezett kötetéből három jelent meg 1990-ben a Háttér Lap- és Könyvkiadó gondozásában: I. Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*; II. Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*; III. Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*.

³⁵ E sorozat középkorra vonatkozó kötetei (melyeket a Pannonica Kiadó jelentetett meg 2000-ben): Kristó Gyula: *A tizenegyedik század története*; Makk Ferenc: *A tizenkettedik század története*; Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*; Bertényi Iván: *A tizenegyedik század története*; Draskóczy István: *A tizenötödik század története*.

³⁶ A publicisztikára csak egyetlen, de elég nevezetes példát hoznék 2001-ből: Engel Pál: *Úrügyerek tévúton*, i. m. Ami a történeti esszét illeti, Szűcs Jenő tette elég magasra a mércét: *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című opuszával.

³⁷ Bokros: *1514–1541; 1914–1941. Magyar tragédiák nemzetközi és hazai tényezői – Első rész*, i. m.

³⁸ C. Tóth – Horváth – Neumann – Nógrády – Pálosfalvi – Varga: *Vitacikk helyett*, i. m.

³⁹ Bokros: *Féltékenységből áradó kevély göggy*, i. m.

⁴⁰ Bokros Lajos: *Az egyéni méltóság kezdetei. A német parasztháború legfontosabb fejezete*, i. m.

⁴¹ www.valaszonline.hu/2025/01/28/mohacs-kuruc-labanc-tortenelmi-hagyomany-varga-szabolcs-tortenettudomany/ (Letöltés: 2025. október 20.)

Csomópontok

A vitákból, a medievalizmus hangsúlyaiból jól kivehető, hogy a magyar középkor iránti közérdeklődés nem egyenletes, hanem érzelmeket is kiváltva, azonosságtudathoz is kapcsolódva két – mondhatni – csomópont köré sűrűsödik. Sem II. András kereszties hadjárata, sem az Aranybulla, sem IV. Béla és Károly Róbert országépítése, de még Nagy Lajos hatalmi törekvései sem tudnak versenyre kelni egyrészt a kezdetekkel: a korai magyar történettel, a honfoglalással és az államalapítással, másrészt a középkor végének drámájával, amikor a Lajos – Zsigmond – Mátyás féle, sokak által „nagy hatalomként” fölfogott középkori Magyar Királyság elbukik. Eleven a kérdés: A nagy- vagy legalábbis középhatalmi pozíciót, Hunyadi sikeireit és Mátyás udvarának ragyogását (amelyek szintén olykor idealizált ábrázolásban jelennek meg) hogyan követhette a mohácsi katasztrófa?

A mai középkorképek egyik meghatározó eleme, hogy az oszmán túlerő szükségszerű következményének tartjuk-e ezt a katasztrófát, vagy olyan eseménynek, amely másképp is alakulhatott volna, ha a magyar szereplők másképp döntenek. A szakmában is akadnak, akik hasonlóan gondolják, mint például Botlik Richárd, akinek egyik (társszerzőként írt) könyvére válaszul született B. Szabó János és C. Tóth Norbert vitacikke, melynek sokatmondó és ironikus alcíme: *Már megint, mindenért Szapolyai a hibás*.⁴² Mohácsot gyorsan követték az úttévesztésként, lemaradásként is fölfogott történeti változások, melyek hosszú távon meghatározták Magyarország sorsát, ami illeszkedett a tágabb régió hasonló változásaihoz. E változások egyike a „függetlenség” elvesztése, de érdemes szem előtt tartani, hogy maga a függetlenség fogalma a középkori viszonyok között, amikor a politikai lojalitás nagyon sok esetben egyidejűleg kötődött a pátriához és a dinasztiához, viszonylagos.

Orientáció, identitás és értékválasztás kérdése, hogy a középkori Magyar Királyság bukásával kapcsolatban ki mit tart, érez fontosnak, legyen az történész vagy érdeklődő laikus: a „nagy hatalom”, a „független” állam egyébként elkerülhető végét, netán a Nyugattól történt lemaradást, perifériára szorulást, a polgáriasodás megrekedését vagy éppen a folyamatosságot, az ország szívós, mindennapi túlélését. A medievalizmus szempontjából, a történészek vitái és a közönséggel való kapcsolatuk, de a politika szerepvállalása szempontjából is bizonyára hoz izgalmakat és tanulságokat a Mohács-évforduló. Nem kell már sokat várnunk.

BIBLIOGRÁFIA*Nyomtatott források*

- Chronicarum Fredegarii libri IV.* In: MGH, Scriptores rerum Merovingicarum, vol. 2. Ed. Bruno Krusch. Hannoverae: Hahn, 1888. 1–193.
Liber historiae Francorum. In: MGH, Scriptores rerum Merovingicarum, vol. 2. Ed. Bruno Krusch. Hannoverae: Hahn, 1888. 215–328.

Szakirodalom

- B. Szabó János – C. Tóth Norbert: *Árnyékboksz árnyékhadsereggel – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás.* Hadtörténelmi Közlemények, 131. évf. (2018) 2. sz. 287–320.
 Bartlett, Robert: *Körkép a középkorról.* Budapest: Magyar Könyvklub, 2002.
 Berend, Nora: *Stephen I, the First Christian King of Hungary. From Medieval Myth to Modern Legend.* Oxford: Oxford University Press, 2024.

⁴² Botlik–Illik: *A mohácsi csata (1526) másképpen*, i. m. A válasz: B. Szabó – C. Tóth: *Árnyékboksz árnyékhadsereggel – avagy már megint mindenért Szapolyai a hibás*, i. m.

- Bokros Lajos: *1514–1541; 1914–1941. Magyar tragédiák nemzetközi és hazai tényezői – Első rész. Élet és Irodalom*, 68. évf. 51–52. sz. 2024. december 19.
- Bokros Lajos: *Az egyéni méltóság kezdetei. A német parasztháború legfontosabb fejezete. Élet és Irodalom*, 69. évf. 14. sz. 2025. április 4.
- Bokros Lajos: *Féltékenységből áradó kevély gőg. Élet és Irodalom*, 69. évf. 5. sz. 2025. január 31.
- Borhegyi Péter – Szabados György (Tananyagfejlesztők): *Történelem tankönyv 9. Budapest: Oktatási Hivatal*, 2020.
- Botlik Richárd – Illik Péter: *A mohácsi csata (1526) másképpen. Budapest: Unicus Műhely* 2018.
- C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Nógrády Árpád – Pálosfalvi Tamás – Varga Szabolcs: *Vitacikk helyett. Élet és Irodalom*, 69. évf. 4. sz. 2025. január 24.
- Csiki Gergely: *Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához. Korall*, 24–25. köt. (2006) 251–264.
- Curta, Florin: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge: Cambridge University Press*, 2001.
- D’Arcens, Louise (ed.): *The Cambridge Companion to Medievalism. Cambridge: University Press*, 2016.
- Davies, Norman: *Lengyelország története. Budapest: Osiris*, 2006.
- Di Carpegna Falconieri, Tommaso: *Medioevo militante. Torino, Einaudi*, 2011.
- Eco, Umberto: *Dieci modi di sognare il medioevo. Quaderni medievali*, vol. 21 (giugno 1986) 187–200.
- Engel Pál: *Úrigyerekek tévúton. Népszabadság*, 2001. május 12.
- Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban. Budapest: Atlantisz*: 2014.
- Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű). Pozsony: Kalligram*, 2016.
- Györffy György: *Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. In: Magyarország története tíz kötetben, Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Budapest: Akadémiai Kiadó*, 1984. 651–716.
- Hermann Róbert: *Bevezető. In: Pósan László – Veszprémy László (szerk.): Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6-16. század). Budapest: Zrínyi*, 2016. 5–7.
- Klimó, Árpád von: *A nemzet Szent Jobbja A nemzeti-vallási kultuszok funkcióiról* . Replika*, 37. sz. (1999. szeptember 1.) 45–56.
- Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest: Magvető*, 1980.
- Kühnel Jürgen et alii (Hrsg.): *Mittelalter-Rezeption [...]*, 4 vol. Goppingen: Kümmerle, 1979–1991.
- Lucherini, Vinni: *Arte medievale e diplomazia culturale italo-ungherese nel Ventennio fascista. In: torno alla tomba di Maria d’Ungheria a Napoli. Römisches Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana*, vol. 44. (2019/2020 [2021]) 407–447.
- Lucherini, Vinni: *La rivista Corvina. L’uso politico dell’arte medievale in Ungheria tra le due guerre mondiali. Convivium. Exchanges and Interactions in the Arts of Medieval Europe, Byzantium, and the Mediterranean. Seminarium Kondakovianum Series Nova*, vol. 4/1. (2017) 16–33.
- Matthews, David: *Medievalism: A Critical History. Woodbridge: D. S. Brewer*, 2015.
- Mommsen, Theodore: *Petrarch’s Conception of the ‘Dark Ages. Speculum*, vol. 17. (1942) No. 2. 226–242.
- Mordovin Maxim: *A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. Korall*, 24–25. köt. (2006) 118–162.
- Pleskovics Viola: *A jáki Szent György-templom felújítása. www.octogon.hu/epiteszet/szinre-lepes/*, (Letöltés: 2025. október 20.)
- Pohl, Walter – Wieser, Veronika (Hrsg.): *Der frühmittelalterliche Staat – europäische Perspektiven. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 2009.
- Szabados György: *Az állam-fogalom középkori létjogosultságáról. In: G. Tóth Péter – Szabó Pál: A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely*, 2010. (Középkortörténeti tanulmányok 6.) 203–213.
- Szendrei László: *Baráti tanácsok amatőr östörténészeknek. Máriabesnyő: Attraktor* 2017.
- Szűcs Jenő: „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése. In: uő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Budapest: Osiris*, 1997. 7–295.
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest: Magvető*, 1983.
- Veszprémy László: *A Szent István-örökség kritikus szemmel. Aetas* 40. évf. (2025) 3. sz. 173–180.